

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք Ը

Բաժանք: Լեռնային Ղարարադի ջատ սովորույթներում մինչև վերջերս էլ պահպանվել էին առհմային կենցաղի որոշ մնացուկներ, որոնք, սակայն, որևէ էական նշանակություն չունեին: Արդեն XIX դարից ջատ առաջ հաղվադյուա էին երեք չափահաս սերունդներից կաղմված բաղմանդամ ընտանիքները: Հարյուրամյա ժերունիները պնդում են, որ շեն հիշում այդքան մեծ ընտանիքներ, ներանց երիտասարդ տարիներին ջատ վաղ էին ակաղի ունենում ընտանեկան բաժանքները: Թաղլար դյուղում, որպես բացառություն, հիշվում էր մի ընտանիք, որում հոր հետ ապրում էին ութ հասուն ամուսնացած որդիները:

Հոր մահից հետո, սովորաբար, ամուսնացած որդիները բաժանվում և իրենց անանությունն են հիմնում, սակայն բաժանման դեպքեր լինում են նաև հոր կենդանության օրոք: Երբեմն նույնիսկ միակ որդին չհաշակելով հոր հետ, եթե մանավանդ վերջինս մայրացու (խորթ մայր) է աուն բերել, հեռանում է նրանից:

Բաժանքի ժամանակ, նախ, շամուսնացած և դրայրների ու քույրերի համար առանձնացվում է շարժական դուլքի մի մասը: Քույրերն սաանում են այն ամրողը, ինչ նրանց հասնում է օժիտով՝ սպիտակեղեն, հագուստեղեն, անկողին՝ խաբ, շամուսնացած եղբայրները՝ դերադանցապես անկողնային սպիտակեղեն՝ ազապ նախ և այն, ինչ պետք է ծախսվի նրանց հարսանիքին, մոտավորապես այնքան, որքան ծախսվել է մյուս եղբայրների հարսանիքին: Որոշակի դումար է նախաանվում նաև այրի մորը, որը հաճախ մնում է ավադ որդու մոտ, որի կնոջ հետ երկար ապրելով, ավելի է համակերպվել և որի առաջնեկ երեխաների հետ ավելի է կապված: Բայց նա երբեմն տեղափոխվում է նաև կրասների մոտ, որպեսզի օգնի նրա անփորձ կնոջը: Մնացած ամրողը ունեցվածքը հավասար բաժանվում է եղբայրների միջև, ընդ որում, եթե հայրը ողջ է, նրա բաժինը չի դերադանցում որդիների բաժնին: Տունը բաշխվում է կամ վիճակ գցելով, ընդ որում, վիճակը հանում է որևէ փոքր

տղա կամ բոլորովին անծանոթ հասուն անձնավորություն, կամ էլ, որ ավելի հաճախ է պատահում, ըստ փոխադարձ համաձայնության, Բաժանքին դործուն մասնակցություն են ունենում ազգականները, բարեկամներն ու հարեանները, իսկ առաձայնությունների դեպքում՝ նաև դյուղի քյոխվան, որը դիտվում է որպես ընտանիքին մոտ մարդ (հուշ հեռավոր անցյալից, երբ ամրողը գյուղը ներկայացնում էր մի առհմային համայնք, իսկ տոհմավադ էր նախահայրը):

Գերաճած ընտանիքի տրոհմանը նպաստեցին ընտանաեսությունից ապրանքայինի անցնելու հետ կապված նոր տնտեսական հարաբերությունները: Արադնացության բուն դարդացումը խիստ դատում էր որոշ անդամների մասնակցության բաժինը ընտանիքի ընդհանուր եկամտում: Ամենից հաճախ ղժդոհության ատիթ էին տալիս այն հաշիվները, որոնք վերաբերում էին անձամբ կողմնակր վաստակով ձեռք բերված և ընդհանուր ունեցվածքին միացրած բաժնին: Նույնիսկ կանայք հաշվում էին ոչ միայն իրենց բերած օժիար, այլև անձնակաուն եկամուտը, օրինակ՝ դոբագործությունից:

Չնայած այսպիսի տրոհմանն անհատական ընտանիքների, մի ամրողը շարք սովորույթներով պահպանվում էր և այժմ էլ շարունակում է որոշ չափով պահպանվել ազգակցական կապն առանձին ընտանիքների միջև, որի շարունակումը խորհրդանշվում է նրանով, որ նոր բաժանված ընտանիքի օջախի կրակը վառվում է հայրական օջախից, որը բերում է կամ հայրը, կամ էլ ընտանիքի ավադ անդամներից որևէ մեկը: Ժիշա է, տնտեսական դործունեության մեջ (դաշաային և այլ աշխատանքների ժամանակ) պարտադիր չէր աղդականների փոխադարձ օգնությունը, սակայն ղեռես համատարած է այն երևույթը, ըստ որի, աղջիկ ամուսնացնելիս կամ հարսնացու ընտանիքի ընտանեկան խորհրդի էին հրավիրվում նաև ազգականները: Նրանք մասնակցում էին թե՛ հարսանեկան ծախքերին, թե՛ ամուսնացողներին նվերներ մատուցելուն: Աղդականներից որևէ մեկի մահվան

յկայքում, մինչև հանգուցյալին հողին հանձնելը, նրանք պարտավոր էին խուսափել դաշտում, աղում կամ կալում որևէ աշխատանք կատարելուց և ներկա դառնալ թաղմանը, իսկ այնուհետև՝ նաև հիշապատկի բոլոր մեծարումներին՝ տարվա ընթացքում: Մեծնոցի դառանցանքը բացատրվում էր մեծոք աղղականների հոգիների հետ գրույցի բռնվելով, որոնք սպասում են նրան այն աշխարհում և որոնք պետք է մեծարեն նրան համապատասխան այն հարգանքի, որ մեծնոցը մատուցել է նրանց հիշապատկին երկրի վրա: Այս բոլորն անցած-դնացած լուրջապաշտի կարգերի և գաղափարախոսության վերապրուկներ էին:

Սինչև հեղափոխությունը նույնիսկ բաժանված անհատական ընտանիքում ներքին փոխհարաբերությունները որոշվում էին հոր և մոր հնավանդ հեղինակությամբ, կրտսեր անդամների անձի լրիվ ճնշմամբ, ինչպես նաև կնոջ ստորադրյալ վիճակով: Տնտեսարանական խմբի զուխ էր կանգնած հայրը. նա իր հայեցողությամբ բոլոր աշխատանքները ընդունում էր խմբի ներսում, տնօրինելով ամբողջ ունեցվածքը (ինչքի փոխանակումը, վաճառքը, ժամանակավոր օգաագործման ապրը և այլն): Նա լիազոր-ներկայացուցիչ էր հավաքույթներում, ժողովներում, հարսանիքներում, թաղման և այլ միջոցառումների գեպում: Հոր ներկայությամբ որդիներից, առավել ևս կանանցից ոչ մեկը չէր համարձակվի նսանք առանց նրա թույլտվության, թեկուզ լինեին հիստուն անց: Նրա մոռանալուն պես երիտասարդները տարտավոր էին վեր կենալ: Դիշտ է, ասանք հոր իշխանությունն ինչ-որ չափով նսեմանում էր նրա տանտիրուհի-կնոջ իշխանության հանդեպ, քանի որ տնային տնտեսությունը նա չէր տնօրինում՝ ստորացուցիչ էր կանացի դործերի մեջ խառնվելու: Բայց նրա տուն մըտնելու տհաճից դադարում էին բարձրաձայն խոսակցությունները և ծիծաղը, բոլորն աշխատում էին անաղմուկ քայլել, ախրում էր համատարած անդորր: Միայն դառամյալությունն ու տնտեսություն վարելու բացարձակ անկտրողությունն էին հորը ղրկում իշխանությունից: Այնժամ նրան փոխարինում էր ավագ որդին, իսկ հայրը գտնում էր բացարձակապես ավելորդ անդամ, ընդ որում, բավական կոպտորեն ղղացնել էին տալիս, որ նրանից ձանձրացել են:

Տանը լիիրավ իշխանությունը պաականում էր տանտիրուհի-մորը, որն առանց վերահսկողության տնօրինում էր բոլոր պաջարները, կանանց մեջ բաշխում էր տնային բաղմաթիվ աշխատանքները, հետևում ընտանիքի ամեն մի անդամի վարք ու բարքին:

Մինչև հեղափոխությունը, հոր և մոր եր-

կակի կառավարման ներքո, ընտանիքն իր ինքնուրույնությունն ու անկախությունը նախանձախնդրաբար պահպանող և ինչպես հարևանների, այնպես էլ ամբողջ համայնքի կողմից որևէ միջամտություն չհանդուրժող ինքնամիտի տնտեսական միավոր էր:

Համերաշխությունն ընտանիքի բոլոր անդամների վրա եղբոր և հոր արյան վրեժի պատասխանապետություն էր դնում, չնայած որ այդ պատասխանապետությունը չէր արածվում տվյալ ընտանիքի կողմից դուրս այլ աղղականների վրա: Հեղափոխության նախօրեին այդ հողի վրա մերթապ, մերթ այն դուրում արյունալի կոիվներ էին տեղի ունենում, որոնք, սակայն, դնալով տվելի ու ավելի հաղվադեպ էին դառնում: Ընտանեկան միարանության ուժն արահայտվում էր, ի դեպ, այն աշակցությամբ, որ միմյանց ցույց էր արվում ընտանիքի անդամներին նրանցից որևէ մեկի օտարության մեջ հաջող հասաատվելու դեպքում, քանի որ այդ մեկը հայրական օջախին աշակցություն ցույց տալուց բացի, նաև իր ետեկից ձգում էր ընտանիքի կրտսեր անդամներին: Բավական է մեկը բարձրադույն կրթություն ստանար ու իր համար ինչ-որ տեղ ապահովեր, նա արդեն իր ետեկից էր տնտեսում բոլոր քույրերին ու եղբայրներին, միջնակարգ և բարձրադույն ուսումնական հասաատություններ ընդունվելու հնարավորություն սանդոժելով նրանց համար: Հենց այս երևույթին էլ պետք է վերագրել մարդի մտավորական ուժերի արագ աճը:

Նույն երևույթն էր նկատվում նաև առևտրին ու արդյունաբերությանը նվիրված անձանց ջրջանում: Հենց որ նրանցից որևէ մեկը բավականին ընդարձակում էր իր դործառնություններն ու կողմնակի օգնության կարիք էր ղդում, լինել դա հարադատ գյուղում կամ քաղաքում, թե օտարության մեջ, առաջին հերթին ներգրավում էր իր եղբայրներին, փեսաներին, եղբոր կամ քրոջ որդիներին:

Հասարակական դործերի, ընտրությունների, հարկերի բաշխման վրա և այլ դեպքերում ներդործուն պայքար մղելու համար խմբակցություններ կաղմելիս դեռ երկար ժամանակ դրսևորվում էր ոչ միայն մոտ, այլ նաև հեռու աղղականների փոխադարձ օժանգակությունը: Այդ խմբավորումները հաճախ նույնիսկ տոհմերի անուններ էին կրում:

Տնտեսության պահպանողական ձևերով ուղեկցվող ընտանեկան համախմբվածությունը, բրնական է, հանդեցնում էր երիտասարդության աղաաության ու նախաձեռնության կաշկանդվածության: Սակայն, սկսած արդեն 1880-ական թվականներից, հասարակական կյանքում ավելի հաճախակի դարձան ավագների և ամենից առաջ՝ սեփական

տոհմի կուլակների հեղինակութեան դեմ երիտա-սարգ սերնդի ըմբոստանալու դեպքերը:

Հոր և մոր ամենակալ իշխանությունից բացի, լեոնային Ղարաբաղի մինչհեղափոխական ընա-նիքում խիստ ընդգծվում էր ընդհանրապես արա-կան սեռի գերազանցությունը: Տղայի ծնունդը դե-մավորվում էր համընդհանուր շնորհավորանքնե-րով, իսկ աղջկա ծնունդը գրեթե դժբախտություն էր համարվում: Միայն կամ մեծ մասամբ աղջիկ-ներ ծնած կիսն ընտանիքում հարդանք չէր վայե-լում, և ոչ միայն այն պատճառով, որ աղջկան ա-մուսնացնելիս ընտանիքը չափազանց մեծ ծախ-սեր էր կրում, այլ այն, որ ընտանիքի անդամների ավելացումը գիտվում էր սեփական հասաւտուն աշխատութի ավելացման կամ նվազման անսանկ-լունից. իսկ աղջիկն այնպիսի աշխատուժ էր, որը հետագայում պետք է օգտագործվեր ոչ թե հարա-գստա, այլ օտար ընտանիքի կողմից, ուստի այդ աշխատութի նախապատրաստման ու աճեցման բոլոր ծախքերը կորած էին համարվում:

Ընտանիքը ծայրաստիճան մահողված էր իր տնտեսությունը հետագայում աշխատավոր ձեռքե-րով ապահովելուն, և եթե կիսն անպտուղ էր լինում, հասարակությունը չէր դաւաւարաւում ամուսնուն, եթե նա ուրիշ կիսն էր տուն բերում, որպեսզի ժա-ռանգներ ունենար նրանից: Ինքը՝ առաջին կիսնը դա համարում էր ամուսնու բնական իրավունքը: Նույ-նիսկ հոգևորականներն էին այդպես վտրվում: Կի-սնը ամենից առաջ դիւարվում էր որպես աշխատուժ վերարտադրող: Այնինչ անային աշխատանքների ամբողջ ծանրությունն ընկած էր կնոջ վրա: Նա էր բերում ջուրը, ճաշ պարասաւում, տունը մաքուր պահում, կովերը և այծերը կթում, հացահատիկը մաքրում, մրգերը շորացնում, բրդն կտոր, շալ, բլազ և դորդ ու դուլպա գործում, ասն անդամնե-րին լողացնում: Նաև օգնում էր աղամարդկանց դաշտային աշխատանքների ժամանակ (բացի վա-րից), հատկապես կալը կայսելիս, հաճախ հենց ինքն էր հացահատիկը էջով ջրաղտց տանում: Կլոր աւրի կնոջ ամբողջ օրն աշխատանքին էր նվիր-ված, և ոչ միայն ամռանը, այլ նաև ձմռանը, երբ տղամարդը հանգստանում էր: Ժողովրդական ա-ռածն ասում է. «Կիսնը ձի է, սանձը բերանը դնելով, միաժամանակ պետք է թամբն էլ մեջքին դնել»:

Չնայած տնտեսավարման մեջ ունեցած կնոջ այգքան ակաիվ դերին, մինչև հեղափոխությունը սովորութեական իրավունքը կաշկանդում էր նրա անձը: Տղամարդկանց հետ ընդհանուր սեղանի մոա նստող ասնաիրուհի-կնոջից բացի, մնացած բոլոր կանայք ճաշում էին առանձին, նրանցից հետո: Կանացի ամոթխածության և պաւվի վերարերյալ գոյություն ունեցող հասկացությունը՝ նամուսը ա-

մուսնացած կնոջը թույլ չէր տալիս բաց երեսով երեսւլ աղամարդկանց, հաւկապես սկեսրայրի ա-քին: Փողոցում կամ դաշտում տղամարդու հանդի-պելիս կիսնը մի կողմ էր քաշվում, շրջվում էր և ա-վելի էր վեր բարձրացնում երեսին քաշած գլխի ծածկոցի ծայրերը: Քավորի և սկեսրայրի հետ նա չէր խոսում մինչև մահ, սկեսրոջ հետ՝ մինչև ա-ռաջին երեխայի ծնվելը, իսկ աագրոջ հետ՝ աաս աաւրի: Մի ամբողջ շաքք արգելքներ նրան լոու-թյան էին դաաապաւոտում: Եթե հարկ էր լինում անեցիներից որևէ մեկին մի րան ասել, նա իր ասե-լիքը փոխանցում էր երեխաների կամ շամուսնա-ցած աղջկա միջոցով, իսկ եթե նրանք սենյակում չէին, ապա մի կողմ նայելով և ասես կողմնակի ինչ-որ մեկին դիմելով, կիսաձայն ասում էր. «Ասա այսինչը կանչում է քեզ» կամ՝ «Այսինչն ասաց՝ այսօր արի մեղ մոտ», կամ թե չէ իուլ «ի. ի»-ով իր վրա ուշադրություն հրավիրելով, միտքն արտա-հայաւում էր իմասաւոր շարժումներով, որոնց լեղուն այստեղ մշակվել էր դարերով: Բն դեռևս որքան ամուր էին կանանց նկամամբ նախաույա-շարմունքները, երեսւմ է թեկուղ հետևյալ փաստից: Բաքվի դիմնագիւյում մինչև IV դասարան սովո-րած աղջիկը Բաքվի աղդային ընդհարումները ժա-մանակ հայրական դուղ՝ Գյունե-Ճարաար ընկնե-լով, ամուսնացել էր մի մարդու հետ, որը տեական ժամանակով տարրեր աոթթներով ալրել էր քա-ղաքում: Երեխային օրորելով, նա մինչև սվագ տեդրոջ դալը, տղաա խոսում էր ինձ հետ, բայց հենց որ լսվեցին անդրոջ քայլերը, նա շտապով ա-վելի վեր քաշելով բերանակալը, ինձ նշաններով հասկացրեց, որ իրեն արգելվում է խոսել: Մեկ այլ՝ Հացի դուղում, ծագմամբ լեհուհի և միջնակարդ կրթություն ունեցող կիսնը, որի ամուսինը հայ էր, ճաշում էր տղամարդկանցից առանձին, կսնանց հետ և եթարկվում էր չխոսկանության պահանջնե-րին, առանձնապես աղբյուրը ջրի դնալիս: Նման ի-րագրության լգայմաններսւմ, բնական է, չէր կարող զարգանալ կանացի երդր: Մարդկանց ներկայու-թյամբ, նույնիսկ ամուսնու հետ կիսնը չէր կարող աղատ խոսել և նրան դիմել սնունով: Ամուսնու հետ փողոցով կամ գյուղից գյուղ գնալիս նա փո-քրը-ինչ եանից էր քուլում: Ջահել հարսն ու աղ-ջիկը եկեղեցի էին գնում տարին միայն երկու ան-դամ՝ Մաղկաղարդի կիրակի և Ավաղ Չարչարանաց ուրրաթ օրերին: Թաղման ժամանակ կանանց ներ-կայությունը գերեզմանոցսւմ արգելվում էր: Լեո-նային Ղարաբաղի դուղերում այժմ էլ չեք լսի կա-նանց թաղեթաղ փոխկանչը, որ այնքան ընորոշ է, օրինակ՝ վրացական գյուղին:

Կնոջ ընտանեկան կյանքը միջտ չէ, որ իա-ղադ էր. սկեսուրը սշ միայն նախաաւում էր, այլև

դիմում էր բոլոր ցեղերի, եթե հարսը կամ աղջիկը հիշու չէին կաարում նրա կարգադրությունները և կամ էլ համարձակվում էին հակաճառել: Ընաանկան ասարձանություններն ավելի ու ավելի հաճախակի էին գաղտնի հակապես վաղ ամուսնությունների արգելումից հետո: Մինչև հեղափոխությունը սովորաբար աղջիկն ամուսնանում էր 12—14 տարեկան հասակում: Նոր բնաանիք ուր պնելով, նա, դեռևս բուրժուական չկաղմակերպված և չարարացած էակ, հեշտությամբ համակերպվում էր նոր իրարարության և նոր մարպկանց հետ: 16 տարին որպես կանանց ամուսնական նվազագույն ասարիք սահմանելուց ի վեր, ջնորհիվ հայրական ասանն աղջիկների համեմաարար ավելի մեծ ապառության, մինչև ամուսնությունը նրանցում րսկըսում էր դարգանալ խաղնվածքի և հակումների որոշակի ինքնուրույնություն: Ավելի ու ավելի էր ղծվարանում հանդուրծել սկեսորդ կամ աագերկանանց րոնակալությունը: Ընդհանրապես, ինչպես Հայասանի այլ վայրերում, այնպես էլ Լեոնային Ղարարաղում սկեսուրն ու հարսը հակադիր րեեոներ էին, ինչպես ուսական րնաանիքում՝ դոքանչն ու փևան:

Առաջներում շատ հաղվադեպ էր հարսը համարձակվում թողնել ամուսնու աունը և գնալ ծրնաղների մոտ, եթե նրա կյանքը թեկուղև շաաաան էր շինում: Դա մեծ խախտաողություն էր համարվում, որին հասարակությունն այժմ քավական հանդուրծողարար է վերարերվում և որոշակի ճընշում է դործադրում այն ընաանիքի վրա, որից հարսը հեղացել է: Նման դեպքերը սովորարար սկեսել են ավարավել նրսնով, որ կնոջից հեղո րաաանման պահանջ ղնելով, ամուսինն էլ է հեղանում հայրական տնից: Մեծն րնաանիքում հաճախակի էր. որդիները պաաովում էին հոր, աղջիկներն ու հարսները՝ մոր կողմից: Տղամարդը կնոջ վրա հաղվադեպ էր ձեղք րարծրացնում, այն էլ միայն հայրն աղկա կամ եղրայրը քորդ, կամ էլ (շաա հաղվադեպ) ամուսինը կնոջ վրա: Ընաանիքի ներքին կյանքին հարեանների միջամտությունն անթուլարելի էր: Բայց այդանղ էլ վերջին ժամանակներս հաականջական վերափոխություններ են աղդունեցել: Մինչև հեղափոխությունը Սոս գյուղում իր կնոջ հեա համագյուղացու կողիա վարմունքից և նրա անից մշակական ճիշեր լսվելուց վրդովված հարեանները ամուսնուն պատասխանատվության էին ենթարկել և դյուղական դաարանը նրան մի քանի օրով կալանքի էր վերցրել, որի դեմ կինը խիսա րողոքել էր, պաաաարանելով, որ ոչ-ոք իրավասու չէ իր րնաանեկան դործերին միջամըաելու: Ներկայումս նույն Սոսում ևղել են դեպքեր, երր կինն ամուսնու ծեծին ծեծով է պատասխանել

կամ էլ րողոքել է դաարանին, որ ամուսինն իր նկամամբ կողիա է, պահանջելով պաաեել նրան:

Մինչև հեղափոխությունը, երր աղկան ամուսնացնում էին 12—14 տարեկան հասակում¹, նա հաճախ ընդդիմանում էր ծնողների կամքին, երբմն էլ, վերջիններիս անհամաաայնության դեպքում, ամեն ինչ ավարավում էր նրանով, որ նրան փախցնում էին և փասար ձեակերպվում էր եկեղեցական պսակաղրությամր (եթե աղջիկը համաաայնություն էր հայանում): 1913 թ. աիրող կարդերի դեմ իր րողոքը յուրովի արաահայաեց վաղուհասցի մի աղջիկ: Սիրաա մարդու հեա անից փախելով, նա այնուհետև ոչ մի կերպ չցանկացավ պսակվել ևկեղեցով և կնքել աալ իր երեխային: Հեղափոխությունն աղաաորեն կյանքի ուղեկից ընարելու հնարավորություն սաեղծեց աղկա համար, որի հակումները րավականին որոշակիանում են արդեն 17-ին մոա աարիքում և ծնողներն ուղղակի սաիպված են դրանք հաշվի աունել:

Ավագսերն ու կրասերները: Նոր կարդերը փոխեցին ոչ միայն կնոջ վիճակը հոր և ամուսնու տանը, այլ նաև ավագների ու կրասերների փոխհարարերությունները: Չնայած ներկայումս էլ, երր փոքրը խաղնվում է մեծերի խոսակցությանը, հայրը կամ ավաղ եղրայրը նրան սասաում են: Սակայն երիաասարդներն ավելի ու ավելի ալաիվորեն են միջամաում րնաանեկան և այլ հարցերի լուծմանը հաակապես Լեոնային Ղարարաղի այն շրջաններում, ուր լայնորեն աղխաաանք են ծավալել կուսակցական և կոմերիաական րջիշները: 1924 թ. կոմերիաական շարժումն արդեն խիսա ծավալվել էր Սաեփանակերաի շրջակա դյուղերում և Սոս—Ճարար—Գիշի խիա րնակեցված անկյունում: Այսակղ, ինչպես նաև Շուշիքենղ—Սվեաարանոց—Թաղար—Տող դծում հեաաղաողություններ կաարելիս կոմերիաականներն ինձ դործուն օաունդակություն էին ցույց տալիս, և աուն մտնելիս համողվում էի, որ այստեղ նրանց հեա հաշվի են նսաում: Հասարակության մեջ երիաասարդների տեսակարար կշռի րարծրացումն անդրադարձավ դեռևս մինչև հեղափոխությունն սկսված րնաանեկան շրջանակներում դարավոր ավանդույթների քայքայման պրոցեսի արադացման վրա: Մի կողմից, րնաանիքից երիաասարդ դուղերի անջաավելը որպես ինքնուրույն անաեսական միավորների, մյուս կողմից՝ արեցաարի սեփական ուծերի նկամամբ ևրիաասարդ մարդկանց մեծա-

¹ Այդ սովորույթն այժմ էլ որոշ վայրերում պահպանվում է, և ծնողներն աղկան նոր րնաանիքին են հանձնում դեռևս օրենքով սահմանված տարիքին չհասած, իսկ ԶԱԳՍ-ում ամուսնությունը դրանցում են արդեն 16 տարին լրանալուց հետո:

ցող հավատը ոչ միայն ընտանիքին, այլև ամբողջ գյուղին, իսկ դրա հետ միասին՝ ամբողջ երկրին նոր ընույթ են տալիս, կյանքի նոր ձևերի որոնման ոլորտը հագեցնելով լավատեսությամբ:

Բարոյականությունը: Ղարարադյան դյուղոսմ հին կենցաղային պայմանների օրոք խիստ հաղվադեպ ամուսնական հավատարմության խախտման դեպքերն ու ընդհանրապես կողմնակի սիրային կապերը տնտեսական համակարգի փոփոխմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի հաճախացան: Հիմնական պատճառներն էին (և են)՝ արտադնաց աճուսինների տեական րացակայությունները, անապահով վիճակ ստեղծող այրիությունը, ամուսնու երկարաան ղինվորական ծառայությունը, վաղ, հաճախ բռնի ամուսնությունը (մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը): Նման դեպքերը բացահայտվելիս, արժանանում էին հասարակության խիստ կշտամբանքին: Այն շրջաններում, որտեղ տղամարդիկ քաղաքներ էին մեկնում վտարտի, դադարի սիրային կապերը առավել հաճախակի երեույթ էին դառնում, որին քիչ չէին նպաստում նաև քաղաքում սեռական ստնծարծակության վարժված տղամարդիկ: Մյուս կողմից, հենց այս շրջաններում էին կենտրոնացած բոժոժից թելքաշման և մետքսամտնման դործարանները, որոնցում համատեղ աշխատում էին տղամարդիկ ու կանայք: Սակայն սիրային կապերն այլասերված ընույթ չէին կրում, այլ միայն մտերմիկ կապ էին կնոջ և որոշակի տղամարդու միջև: Ընդհանրապես, ուրիշ ոչ մի ընդհանրացում հետադոտությունը չի հանդիպում այնպիսի խոշնդոտների, ինչպես սեռական բարոյականությունն ուսումնասիրելիս, երբ ավելի ես ենթակտ հանգելու ղուտ սուրյեկտիվ եզրակացությունների: Բայց հատկանշականն այն է, որ այն հարցին, թե ինչպես են նոր կարգերն անդրադարձել կնոջ բարոյականության վրա, թե՛ ծերունիները, թե՛ երիտասարդներն ամենուր պաասախանում էին՝ «Խնչ, ո՞վ է այժմ հարկադրում շարած մարդու հետ տպրել: Բաժանվելը հեշտ է և կարելի է րացահայտորեն ղնալ նրա մոտ, ում սիրում ես»:

Հյուսիսիությունը: Օտարականին աուն ընդունելը, պաաիվ տալն ու նրա ձիուն կերակրելը և հյուրասիրությունը դասերման այլ ձևերը, որոնք ամենուր հատուկ են հասարակական ղտրդացման որոշակի փուլի և որոնք լեոնային Ղարարադի արնասեսության հին, ներփակ ձևերի օրոք սրբադործված էին սովորույթով, նոր արաադրահարարությունները երեան դալու հետ պետք է կերպարանափոխվեին: Լեոնային Ղարարադում այժմ էլ ասում են. «Հյուրն աստծուն է»: Մինչև այժմ էլ հեոու և մոտիկ գյուղերի հայտնի ընտանիքներ շարունա-

կում են մերձավորագույն կապեր պահպանել. հավատարիմ մնալով հաճախ մի քանի սերնդի վաղեմություն ունեցող փոխադարձ հյուրընկալական կապին: Սակայն երիտասարդ ընտանիքների միջև նման մնալուն կապեր շատ դժվարությամբ են հաստատվում, շնայած որ ճանապարհների վիճակը, տեղաշարժման պայմանները և դյուղերում հյուրանոցներ ու իջանատներ չլինելը վերջնականապես չեն վերացրել մասնավոր անձանց մոտ ապաստան, սնունդ և ուղեկցող դսնելու անհրաժեշտությունը:

Եթե դուք պաշտոնական գործով եք ժամանել, գյուղխորհրդի նախագահն ինքը ձեզ կանդավորի որեէ տան, իսկ եթե բախեք դյուղացու գուն իրրե մասնավոր անձ, խնդրելով ապաստան, մերժում չեք ստանա: Սովորույթը պատվիրում է ընդունել հյուրին, ամենայն հոգատարություն ցուցարերելով նրա նկատմամբ: Սակայն ամենուր չէ, որ տանտերըն առաջվա սիրալիրությունն է ցուցարերում. ղդդացվում է, որ նա ճնշված է ղգում իրեն, կուղենար պատշաճ ձեով ընդունել ձեղ, եթե չխանգարեր անտեսության լքայքավածությունը: Հնում, հյուրի ժամանման դեպքում, հաց, պանիր, կարապ, ձու կամ դարի չլինելիս ամոթ չէր հարեանին դիմելը: Սյժմ արդեն այդ հնարավոր չէ, ամեն ինչի համար պետք է կամ վճարել, կամ էլ՝ պարաքով վերցնել:

Եթե հյուրն ինքը փորձի իր համար մթերք ղնել, դա խիստ կվիրավորի տանտիրոջը, ինչպես կվիրավորի և այն, եթե նրան գրամ առաջարկեք ապաստան տալու դիմաց: Տանտերն այժմ դրամ վերցնում է միայն ձեր ձիու համար պնած դարու դիմաց: Նվերներ ընդունում է հաճույքով, հետեարար, նա, ով չի ցանկտնում մնալ պարաքի տակ, պետք է իր հետ վերցնի շաքարի, թելի, կոնֆետի, օճաոի, ղլխաշորերի, փոքրիկ սփոոցների և այլնի պաշար, որպեսդի վարձահատույց լինի հյուրնկալության դիմաց:

ՀԱՐԵՎԱՆՆԵՐԸ

Փոխօգնությունը: Գյուղական համայնքի կտղմի մեջ մտնելով, ընտանիքը հարեանների և առհասարակ համադյուղացիների հետ հարարերությունների որոշակի շախանիշներ էր մշակում, որոնք ելնում էին ոչ այնքան աղդակցական կապերից, որքան ղուտ տնտեսական նտխապայմաններից: Սանդժվել էր բարիդրացիական ուրույն բարոյադիաություն, որը փոխադարձորեն պարաավորեցնում էր ղմիջամտել միմյանց ներքին դործերին և, ղստ ամենայնի, օպնել մեկմեկու: Փոխ էին աունում ոչ միայն տնային տմանեղեն ու սպաշարներ,

ալն զործիքներ (նաև գյուղատնտեսական) և բանող անասուններ, աշխատելով պահպանել փոխօգնությունների հավասարաբեռնությունը՝ Որոշ անհավասարություններ սահմանափակում էին հիշյալ փոխաբարեությունները՝ Այսպես, մայրամուտից հետո կշեռք, մադ, աղ և կրակ փոխ ապն աբդելվում էր, իսկ երկուշարթի ընդհանրապես հրաժարվում էին որևէ բան փոխ ապն («շարից», «գժբախտությունից», «կորստից» խուսափելով), և եթե տալիս էին, ապա հարևանը դրա փոխտրեն պետք է տնից որևէ բան բերեր և ժամանակավարապես թողներ, թեկուղ մինչև հաջորդ օրը։ Չէին տալիս կաթի տակի կրակը, վախենալով, որ կաթը կկտրելի, և որպեսզի դրա առաջն առնեին, կաթով լի կաթսայի կափարիչին կանտչ տերև էին դնում։ Ընդհանրապես, գծկամությունը էին միմյանց կաթ տալիս՝ չլինի թե կովը դրանից հիվանդանա կամ գտգտի կաթ տալուց, իսկ եթե տալիս էին էլ, ապա նախօրոք մեջն ածխի կտոր դրելուց հետո միայն։

Անթույլատրելի էր համարվում զոդունի հետեվել, թե ինչ է կասուրվում հարևանի տանը, և կամ տեղեկություններ տալ նրա, նրա անասունների թվի, հացի ու պտղի սաացած բերքի և, ընդհանրապես, կարողություն վերաբերյալ, չնայած որ բոլորն էլ հրաշալի դիտեին սուր մասին։ Կանաչ սիւնում են բամբասել, բայց բարիդրացիական հարաբերությունները պահանջում էին բարձր պահել հարևանների պատիվը։ Մի շարք սովորություններ հավակնում էին սահղծել ոչ միայն մոտ հարևանների, այլ նաև ընդհանրապես համագյուղացիների խաղաղ համարնակություն (որն ինքնին անխուսափելի էր աների կուսակալություն պատճառով)։ Մեծ տառն սկսվելուն պես դժուրած համագյուղացիներին հաշտեցնելու միջոցներ էին ձեռք առնվում։ Մասաղ անողը պարասուր էր մասաղի միս ուղարկել նաև իր թշնամուն, որն իր հերթին պարտավոր էր ընդունել այն։ Դրանով վերջանում էր ամեն տեսակի թշնամանք և վերականգնվում էր նախկին բարեկամությունը։ Ընդհանրապես, հնում թույլ չէին տալիս, որ թշնամությունը շարունակվի մեկ տարուց ավելի։ 1924 թ. բոլոր գյուղերում հողաշինարարություն սկսվեց։ Հողի բաշխումն առանձին տնտեսությունների միջև իրագործում էին գյուղերից ընարված կոմիտեները, որոնք անհրաժեշտ անդեկություններ սաանում էին ինչպես տանտերերից, այնուհաս էլ հարևաններից, որոնք, իհարկե, շահագործված էին, որ հողային ֆոնդը հավասարաշափ բաշխվի։ Մայրահեղ սակավահողությամբ էր առավելապես պայմանավորված բնական այն դրդումը, որը հարուցում էր հողաբաժանումը։ Դրա հետ մեկանգ, միասնական գյուղատնտեսական հարկի չափը որոշելու տվյալներ

հալթայթելիս դարձյալ ստիպված էին դիմելու հարևանների օգնությանը։ Շատ վայրերում (օրինակ՝ Թաղավարդ գյուղում) նշված պայմաններում հարևանների միջև առկա էին բացահայտ թշնամական հարաբերություններ, առանձնապես շարացած էին առավել ունեոր՝ կուլակային աարերը։

Սակայն, չնայած վերջին ժամանակներս բարիդրացիական հարաբերությունների որոշ սրմանը, երբեք այնքան խիստ չէր զղացվել գյուղի կենդանի արադորողական ուժերի առավել համախմբման անհրաժեշտությունը, ինչպես հեղափոխությունից հետո։ Դեռևս մինչև 1917 թ. կրճատված բանող անասունների քանակությունն ավելի քշացավ, ավելի սախելով մենաանասն գյուղացիներին միավորվելու հերկի ժամանակ։ Հեաադայում, մինչև կոոպերատիվ նոր ձևերի լրիվ յուրացումը, նրանք ավելի հաճախ էին դիմում դրերերով ժառանգած ձևերի, որոնց մեջ հրախալն աաաաա աեղն էր դրավում։

Հրաքաշը գյուղատնտեսական աշխատանքներում կենդանի (եզների) և անկենդան (դուրանի) դուլքի ու աշխատավոր ձեռքերի միավորումն է, ընդամին, ամբողջ հաշիվն արվում է եզներն ընդունելով որպես միավոր։ Աշխատողն ընդունվում է որպես մեկ եղ, դուրանը՝ երկու (այն գյուղերում, որանդ դուրանները շաա կաաարկադործված են՝ որպես մեկ)։ Որոշ դեպքերում միավորումը սահմանափակվում է մեկ հերկով, որից հետո միացյալ ուժերով մշակված ամբողջ անդամասը՝ հրախալն ցիլը (հրաքաշի ցիլը) քանդիլի՝ պարանի օդնությունը, ռսա եզնահաշվի, բաժանվում է մասնակիցների միջև։ Այնուհետև ամեն մեկը ցանում է իր դաշան ու հավաքում բերքը։ Հրաքաշի մեկ այլ հաշվարկի դեպքում եզնամիավորի հաշիվը փոխանցվում է օրերի հաշվի և ամեն մասնակցի դաշար վաճվում է առանձին, նրան հասանելիք օրերի հաշվով։ Եթե կողմերից մեկը լրիվ չէր օգաադործում իրեն հասանելիք օրերը, միացած ժամանակը կարող էր վաճառել մյուսին, իսկ եթե վարր նախաանվածից ավելի շատ ժամանակ էր խլել, դրա դիմաց դրամ էր մուծում ամբողջ միավորմանը կամ էլ որևէ մեկից դնում էր նրա ավել օրերը։ Սակայն նաև ավելի երկարաաև միավորումներ էին լինում, որոնց դեպքում ամեն անդամ ցանքի համար սերմացու էր բերում իր եզների թվի հաշվով։ Հերկված ընդհանուր գոտի ցանքն ու բերքահավաքը կատարվում էր միացյալ ուժերով։ Նույն կերպ էր կատարվում նաև կալսումը, իսկ այնուհետև ամբողջ բերքը բաժանվում էր համաաայն եզնամիավորի հաշվի։

Միջի։ Փոխօգնության մեկ այլ միջի ձևը ոչ թե կոոպերացիայի, այլ սովորական ծառայության

րնութիւնը էր կրում և ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ դաշտային, այգեգործական կամ տնային գործերում միմյանց անձնական աշխատանքով կամ գործիքներով օգնելու ձև, որն առկա էր ինչպես հարևանների և բարեկամների, այնպես էլ համայնքի բոլոր անդամների միջև։ Սովորաբար որեւէ մեկը շրջում էր հարևանների, բարեկամների ու աղաքականների մեջ, հայտարարելով, որ այսինչ ժամանակ, այսինչ տեղում, այսինչի միջին է, և ամեն ազատ աղամարդ (կամ կին) իր պարտքն էր համարում արձագանքել այդ կանչին։ Բայց երբեմն էլ ամբողջ գյուղն էր հրավիրվում։ Գլխի՛ր՝ գյուղի մոմանտիկն ու ցրի՛ւր, կանչում էր գյուղով մեկ։ «Էքուց էս հինչ մարթուրադր կամ արար միջի աւ շուով վէր սիրում ա, թող կա քսմագ անէ»։ Երբեմն այդ մասին գյուղում հայանվում էր հարևանից հարևան։ Ցանկացողները հավաքվում էին գերանդիներով, մանգաղներով, մկրատներով, զամբյուղներով ու այլնով և կապակելով ու սրամաելով, համերաշխ գործի էին անցնում։ Հրավիրողը պարապվոր էր օրվա ընթացքում (միջին մեկ օրից ավելի երբեք չէր տևում) երեք անգամ նրանց կերակրել և առաաորեն հյուրասիրել օղիով ու գինիով։ Նման գեպքերում սովորաբար ոչխար էր մորթվում։

Ավաաաաիրական կարգերի օրոք այդ աշխարհիկ միջինները բեկերն էին կազմակերպում, ընդ որում, ամեն ծխից մեկ մարդու ներկայությունը պարտադիր էր։ Մինչև վերջին ժամանակներս ամեն ծխից մեկ մարդ էր ուղարկվում գյուղի ավագանու բերքահավաքին մասնակցելու։ Միջին մասնակցելը հրավիրվողներին պարապվորեցնում էր զնալ նրանց միջինն, ովքեր եկել են իրենցին։ Միջինները ընդունված էին հաակապես տնային աշխատանքներում, մեծ մասամբ՝ բուրգ գլելու ժամանակ, դսպիս էին կանայք՝ թակիչներով, իլիկներով, ճախարակներով, սկսվում էր երգերով ու նույնիսկ պարերով ուղեկցվող աղմկոտ աշխատանք։ Բրգից տիկնիկ էր սարքվում և գլխավայր կախվում։ Բոլորը կանչում էին. «Տանաներ, քո սիրելի տղային կախել են, արագ քաղցրացրու մեր բերանները՝ պլըրընէս հլըմըղցնէ», և մինչև աւուուղ, շոր մլրդ, ըլիթ կամ մի որեւէ այլ քաղցրեղեն չէին մատուցում, ալմուկր չէր դադարում։

Վերջերս ավելի ու ավելի հաղվադեպ էին այգեմիջինների ու գաշամիջինների հրավիրվում, իսկ տնայինը՝ համեմատաբար հաճախ։ Միջինները բաղմազանություն և ղվարճանք են մացնում կանանց միալար ու լուակյաց կյանքում։

Սգնութեան օլլաուներին։ Ընդհանրապես մինչև վերջերս էլ աղքատներին օգնելը բարոյական պարտք էր։ Ժողովրդ նրանց ազատում էր ամեն անսակ հարկերից և ամեն մեկը պտուղների և խա-

ղողի իր բերքից որոշ բան տալիս էր նրանց։ Բեռքահավաքից հետո գաշտում մնացած հասկերը աղքատներին էին պատկանում՝ փօճի՛րն անըմ։ Կալից նրանց համար հացահատիկ էր առանձնացվում (եթե ինդրում էին)։ Ամեն հաց թխելիս աղքատ հարևաններին բաժին էր ուղարկվում։ Սովորաբար այրիներն ու աղքատ կանայք ամեն կերպ աշխատում էին տնականավարման մեջ օգնել ունեւոր հարեւաններին, գրա դիմաց ստանալով մթերք կամ հագուստ։ Նախօրոք որոշված չափով գրամական պարգև դոյություն շուներ, այն երևան եկավ միայն մետաքսամանման և բոժոժից թելաքաշման գործարաններ հիմնվելուց հետո։ Հողի նոր վերաբաժանումը և խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը հենց սկզբից ղգալիորեն բարեկալեցին աղքատների անտեսական վիճակը, բայց աշխատանքի գործիքների սակավությունը արդեւակում էր տնտեսության վերականգնումը։ Արտադրական կոոպերացիան և սխտեմաակի փոխօգնությունն ավելի ու ավելի էին թափանցում գյուղ և ավելի խորն էին ընգրկում գյուղական ընտանիքները։ Պետական կոտնտեսային զանգվածային շարժման սկիզբը, սակայն կենցաղի վրա դրսնց աղգեցությունն իմ հետազոտության աարին համեմատաբար թույլ էր արտահայտվում։

ՀԱՐՍԱՆԻԲ

Մինչև վերջերս էլ ամուսնությունների ժամանակ ծնողները շատ քիչ էին հաշվի նսաում զավակների, հատկապես՝ աղջիկների ղղադմունքների հետ, որոնց վաղ հասակում էին ամուսնացնում (հաճախ մինչև 12—13 տարեկանը, 15-ամյա աղջիկն արգեն «պառաված» էր համարվում), լուրջ մտերմական կապի կամ համակրանքի մասին հաղիվ թե խոսք կարող էր լինել։ Ի միջի այլոց, որգիններն էլ շատ հաղվագեղ էին համարձակվում հակաճառել ծնողների ընարությունը դեմ, շնայած որ առավել հասուն տարիքում էին ամուսնանում (18—25 տարեկան)։ Հարսնացուին դեռ օրորոցում նշան պնելու հին սովորությունն անցյալ դարի վերջում էր դադարել գոյություն ունենալուց։ Նշանդուլի՛ւր տեղի էր ունենում երկու կողմերի տղամարդ աղգականների ներկայությամբ և քահանայի մասնակցությամբ, ընդ որում, փեսացուն ինքն էր մատանին հարսնացուի մատին գնում, իսկ եթե նսրացակայում էր, աղքատ մայրը ջալ էր գցում գրստեր գլխին և գնում նշանի մատանին։ Եթե փեսացուն դյուղից բացակայում էր, փոխարինում էր նրա «փափախը» (ղլխարկ) կամ ղենքը։

Նշանդրեքից հետո հարսի և փեսայի ընտանիքների միջև տարաաղիք աղգակցարարեկամա-

կան հարարերություններ էին հաստատվում: Միմյանց ռզնում էին անտեսական գործերում (հատկապես հարսի հարադատները) և մեծ տոներին նրվերներ էին փոխանակում: Սովորութային իրավունքը ճշգրիտ սահմանում էր այդ նվիրարներուների չափն ու բնույթը, որոնք գլխավորապես համրնկում էին նավասարգի (հեթանոսական Ամանորի), Զրարհների, Զատիկի և Վարգավսոի օրերին:

ԼԵՂԱՆՂԵԼԻ: Հարսանիքից մի քանի օր առաջ ազգկա հոր ասանը նշանդեմ էր նշանակվում, որի նպատակն էր՝ պարզել ամուսնութայն նյութական պայմանները և հաստատ որոշել հարսանիքի օրը: Բանակցությունները վարվում էին երկու կողմերի ամենամոտ աղգականների մասնակցությամբ և դուղի տանուտիրոջ, հոգևորականի ու քովորի ներկայությամբ: Դտ կոչվում էր ճըղէ կըտըիլ, այսինրը՝ ճամփա բնկնել: Ընդ որում, նտխ որոշվում էր, թե փեսացուն որքան դրամ պետք է տա աղջկա հորը, որքան կտորեղեն՝ աղջկան, նրա մորն ու աղղականներին և որքան մթերք (եղ, ոլխար, գինի, օղի)՝ հարսանիքի ծախքերը հոգալու համար: Այնուհետև կազմվում էր այն իրերի մանրամասն ցուցակը, որոնք աղջկա հայրը պետք է տար որպես օժիտ: Օժիտի մեջ մանում էին՝ վերին և ներքին հագուստանդներ, անկոգնու բոլոր պարագաները, գորգեր, խոհանոցային պտրագաներ և, որպես վերագիր՝ սնդուկն ու մափրաշը (գորգագործ պարկ անկողնի համար): Վերջին ժամանակներս օժիտն աճել է ի հաշիվ հորսնացուի բնասանիքի օգաին կատարվող մուծումների: Շատ բուռն տեստրաններ առաջացնող բանակցությունները հաճախ ձգգծվում էին մի քանի օր:

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ: Հարսանիքների շրջանն աշնանն ու ձմռանն էր, հատկապես Բարեկենդանի ժամանակ, երբ ավարավում են դաշտային աշխատանքները: Հանգիստությունները սովորաբար շարունակվում էին երեք օր, իսկ երրեմն փեսայի բնկերների կերուխումը ձգվում էր մինչև մեկ ջարաթ: Սկիզբը հարմարեցվում էր երկուշտրթի, շորեքջաքթի կամ ուրրաթ օրերին, երեկոյան, տյն հաշվով, որ եկեղեցական սրարողության կատարումն բնկներ երեքջաքթի, հինգշաքթի կամ ջարաթ: Գերագասվում էր սկսել ուրրաթ օրը, որպեսդի հարսանկան ծտխքերին հյուրերին հրավիրելու վերջին օրն բնկնի կիրակի, երբ դուղագիններն ավելի տգատ են և առտվել մեծ կաղմով կարող են խնջույքին մասնակցել:

Հարսանիքի օրը հարսի և փեսի աներում իրարանցում էր սկսվում, որին ակտիվորեն մասնակցում էին աղգականները: Տղամարդիկ հակերով փայտ էին բերում, կանայք հաց և խորիղով գաթա էին թխում, պասուց և ուտիսվա ճաշեր էին

եփում և այլն: Առաջներում աղգականները հավաքվում էին հարսի ու փեսայի ծխական լոգանքի առիթով, իսկ աժմ այդ նախամուսնական ծեսը կատարվում է առանց հատուկ հանդիսավորության, սովորական կարգով: Նախորդ կամ հենց ամուսնության օրը փեսան հարսի տուն էր ուղարկում եղ, ոլխար և այն բոլորը, ինչ նրա ծնողներին խոստացված էր հարսանիքի համար: Ըստ որում, անասունի եղջյուրները ներկում էին, վրան խնձոր շարած թելեր գցում և ղուռնադհուղ² ուղեկցությամբ տանում հարսի տուն մորթելու: Փեսայի տանը էլ հարսանիքի անասունը մորթվում էր հատուկ արարողությամբ: Մարաակերտ գյուգում փեսան ոտքը գնում էր գեաին դցված եղան կամ ոլխարի վզին այնպես, որ դանակն անասունին էր մոտեցվում հենց նրա ոտքերի աակ: Դուրս հորդող աղյան տակ էին պահում արորի խուփը և այնուհետև այն դցում կրակի մեջ, որով պետք է եփվեր հարսանիքի միսը: Արյուն էին քսում ծալովի դանակին և տան բանալիներին: Դանակը գնում էին փեսայի դրպանը, իսկ բանալիներն ուղարկում հարսին: Նույն կերպ արնոտում էին նաև այն շորի մի ծալը, որով դռակորում էին փեսային կամ որը կապում էին նրա կրծքին (ուսի վրայով):

Հնում, հենց սկսում էին ղուռնադհուղով նախ փեսայի, իսկ այնուհետև՝ հարսի տան մոտ հարսանեկան ծանոթ մեղեգին նվագել, ամեն մի համագյուգացի (սովորաբար տտն մեծը) շսպասելով հատուկ հրավերի, հարսանիքին «հյուր» էր գնում: Սաեայն «ամրոգչ համայնքի» հրավերը (որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ այն ժամանակների վերապրուկ, երբ ամրոգչ համայնքը ներկայացնում էր մոտ աղգականների մի խումը) աստիճանաբար տեղը դիջեց անվանական հրավերին: Հագրութ դյուղում հարսանիքի օրվա առավոտը փեսայի մերձավոր աղգականներից որեէ մեկը անետուն րածանում էր հարսանիքի հրավիրված հյուրերի անուններն ու աղգանունները կրող թղթերը: Նույն կերպ էին վտրվում նտև հարսի ծնողները: Մյուս դյուղերում փեսան էր իր բնկերների հետ միասին անետուն շրջում հյուրերին հրավիրելու: Վերջին ժամանակներս սկսել են ավելի ու ավելի կըճաաել հրավիրյալների թիվը և սահմանափակվել մերձավոր աղգականներով: Քավորին առանձնապես հանդիսավոր էին հրավիրում, փեսայի հոր կամ եղորը միջոցով նրան մատուցելով նվերներ: Նա ընարվում էր փեսայի տան հետ քավորության հին կապերով կապված որոշակի բնտանիքից: Երեկոյան փեսայի հրավիրյալները հավաքվում էին նրա տտնը: Դտտն

² Ծեսերը համապատասխան ծխային մեղեղներով ուղեկցելու սովորույթն իր արմատներով գնում է խոր հնություն և ունի պաշտամունքային բնույթ (ծանոթ. խմբ.):

մոտ նրանց դիմավորում էին թասով, պղնձե սափորով և սրբիչով պատանիներ, աղջնակներ, պատրասա ջուրը լցնելու հյուրերի ձեռքին, որպեսզի լրվացվեն: Որոշ գյուղերում այդ ձեռնալվան կատարվում էր հենց դարադամում, այն բանից հետո, երբ հյուրերը նստոտում էին օջախի շուրջը: Այստեղ, ղուռնայի նվագի տակ, սկսվում էր հարսանեկան սկզբնական խնջույքը (ուրրաթ և շորեքշարթի՝ պատուց կերակուրներ) գինու և օղու առատ գինարբուքով. որը ղեկավարում էր ամենամոտ ազգականներից ընտրվող հարսանիքի անօրենը՝ քօլբաշին կամ քօսմալան (որը սովորաբար փեսացուի փեսան կամ հորեղբոր տղան էր լինում): Այնուհետև, բոլոր տղամարդկանց ներկայությամբ, անդի էր ունենում հարսանիքի գլխավոր մասնակիցների՝ փեսայի ու նրա ընկերների սափրումը: Ամենուր չէ, որ սույն արարողությունն սկսում էին փեսայից: Սովորաբար սափրիչը սկզբում ընկերներին՝ «մականների» շքախմբին, այնուհետև՝ քավորին և, վերջապես, փեսային: Փեսային սափրելիս սափրիչը նրա մորուքի մի փոքր մասը (հաճախ՝ փոքրիկ խաչի ձևով) չէր սափրում և հրաժարվում էր շտրունակել սափրումը, մինչև սափրվածներից ամեն մեկը և ներկա գտնվողներից ջաանըն իր օգաին մի քանի մետաղադրամ գնեին հատուկ այդ նպատակով պատրաստված թաշկինակի կամ փեսայի բրդնած հայելու վրա: Նախքան փողը գնելն ամեն մեկը համրուրվում էր փեսայի հետ, որից սաանալով իրեն հասանելիքը, սափրիչն ավարտում էր սափրումը:

Այնուհետև ձեռնամուխ էին լինում փեսայի հագուստի օծմանը: Փահանան մաշաոցով օծում էր նրա «չոխան» և գդակը, ինչպես նաև մի ղույզ գունավոր թաշկինակ: Փեսան ու քավորը կանգնում էին ձեռքերին լոնած վառվող մոմեր: Օծման ընթացքում թաշկինակի մի ծայրը կալում էին փեսայի ղոռու կողքից, մյուսը՝ քավորի գոտուց:

Այդ ընթացքում փեսայի անից պսակաղբեսար հարսի առն էր ուղարկված լինում, որտեղ նույնպես բարեկամներ և հյուրեր էին հավաքվում, հաղցընում հարսին և սկսում խնջույք: Փեսայի մերձավոր ընկերներից քավորի նշանակած մալաբաթաշին (մականների գլխավորը) արգեն հասցրած էր լինում երիտասարդների իր ջոկաբը՝ մալաբենբի շքախումբը հավաքել, որի պարականությունների մեջ էր մանում հարսին և փեսային թշնամական հարձակումներից և ամեն անսակի հոգեկան ու ֆիզիկական վաանգներից պաշտպանելը³, ինչ-

³ Լինում էին զեպեր, երբ նույն ազգա նկատմամբ հավանություն էր ունենում նաև մեկ այլ տղա: Նա եկեղեցու անապարհին իր ընկերների հետ հարձակվում էր փեսայի վրա, ձգտելով խել հարսնացուին:

պես նաև, որպես երգվյալ վկաներ. եկեղեցում կատարվող պսակաղբությանը մասնակցելը: Ամեն մի մական գինվում էր դաշույնով. թրով կամ հրաւենով և մի մոմ էր սաանում: Հավաաում էին, որ եկեղեցու ճանապարհին վառվող մոմերի օղակով երիտասարդները կպաշտպանվեն շար ոգինների հարձակումից: Հարսի անից խնձորը ձեռքին աղա էին ուղարկում փեսային հրավիրելու: Տարեց հյուրերի մեծ մասը ցրվում էր. մնացածները ճամփա էին ընկնում հարսնաո՝ հարսին վերցնելու: Առեկից գնում էր ճանապարհային պարեղանակներ նվագող ղուռնաչիների խումբը, որոնց ետևից՝ քավորը փեսայի ձեռքը բռնած, շրջապատված օղում կրակող, գոռգոռացող, պարող ու երգին ձայնակցող, վառվող մոմեր բռնած մականներով: Թափորն ավարավում էր հյուրերի և աղղականների աղմկոտ ամբոխով: Փեսայի ծնողները աանն էին մնում, ծթե հարսնացուն ուրիշ գյուղում էր ապրում. ավելի վաղ՝ նախորդ կամ պսակաղբության օրը արեածագին էին մեկնում նրան բերելու: Ծանապարհին՝ նորից նույն կրակոցները, բաշականություններն ու աղմուկը: Հաճախ փեսան ու քավորը գնում էին ձիով՝ հեծյալ կամ հեաիոան մականների օղակում:

Հարսի հայրական աան դարադամի մոտքի մոտ թափորը դիմավորում էին հարսի հայրն ու մայրը: Մայրը առաջ էր դալիս, համբուրում փեսայի և քավորի ճակատներն ու հրավիրում տուն, որտեղ մի անկյունում՝ պուխալում, վարսուղույրի՝ զարգալիլու եանում նստած էր լինում հարսը: Մականները նստոտում էին վարսուղույրի պիմաց, իսկ նրանց կողքին կանգնում էին փեսան և քավորը: Մոմերը շարունակում էին վառվել: Սկսվում էր նվերների հանձնումը փեսային ու նրա ընկերներին: Հանգես էր դալիս աան ամենաավաղն ու փեսային նվիրում գոաի կամ որևէ այլ բան, համոզելով նրան նսանել: Բայց հենց որ հարսի ալգականներից որևէ մեկը շնորհավորանքով և նվերով մոտենում էր, փեսան անդից ելնում ու համրուրում էր նրա ձեռքը, իսկ աղղականուհիները համրուրում էին փեսայի և քավորի երեսը: Ընդհանրապես փեսան իրեն շատ ամոթխած էր պահում, ուտում էր քիչ և չէր խոսում, միայն հարցերին էր տղաասխանում: Հավաքվում էին նաև հարսի ընկերուհիներն ու սկսում մենապարբեր: Կոլեկտիվ շուրջպարեր ընդհանրապես նախկինում էլ քիչ էին կանային Ղարարաղում, իսկ այժմ լուրորովին չկան: Սովորաբար, կեսգիշերից հետո ղուրս էին հանում լուսը՝ մեաաղե մեծ կլոր սկուտեղը՝ միմալի-ն, որը լի էր լինում աանծով, ինձորով և ամեն աև-

⁴ Երբեմն այն զորգի տակ, որի վրա պեաք է կանգնել փեսան, գետնին որեւէ անգ զարի էին շաղ տալիս, եթե փեսան կանգներ զարու վրա, հիմար մարդ էր համարվում:

տակի բաղդրեղեններով, մեջտեղը շշուկ կամ սա-
փորով ոգի կամ դինի, իսկ եզրերին կամ շշի ու սա-
փորի վրա՝ վառվող մոմեր: Դուրս էին հանում նսււ
տապակած կամ եփած հավերով, ձվերով, շամշ
փլավով, դինիով ու օղիով և այլնով լի փայտե
սկուտակներ՝ խոնշա-ները: Նման ուտեստներն ու
սկուտակները մի քանիսն էին՝ աարերն աղդական-
ներից, որոնցից ամենամեծավորները ծառ էին
մաաուլում՝ Հյուղանման սարքած շիվերից կախ-
ված խնձորներ, տանձեր, նռներ, կոնֆետներ, նաև՝
զաւնաւոր յաթեր, սովորաբար կարմիր ու կանաչ
թելեր, որոնց վրա քաղցր սիսեռտհատեր ու շամիչ
էր լինում շարած: Մառի վրա էլ մի քանի մոմ էր
վառվում: Ներս բերելով, ողջունում էին: Պարի լուս:
Ասծէն պարի, պատասխատնում էին մակարները,
որոնց համար էլ նախատեսված էին բոլոր տղ
նվերները: Սկսում տղ ամենը շարում էին փեսա-
յի դիմաց, տյուհեան, մակաբաշու հրամանով,
նրա օղնականներն ընդունում և տեսակտվորում
էին բոլոր ընծաները (դինին ու օղին լցնում էին
մեծ ամանների մեջ) և այդ ամենը մտածում հենց
տեղում ծախսվում էր ընդհանուր հյուրասիրու-
թյան ժամանակ, մտածում էլ պտհվում հարսանի-
քից երեք օր անցնելուց հետո խնջույքը շարունա-
կելու կամ ուղղակի բաժանվում էր մակարներին:
Խնջույքը շարունակվում էր մինչև տեսվոր կամ էլ
ուշ գիշեր, և ապա բոլորը, բացի փեսայից, քովո-
րից և մի քանի մակարից, ցրվում էին: Առա-
վոտյան, զոււնայի տոաշին իսկ ձայնը լսելուն
պես, բոլորը կրկին հավաքվում էին հարսի պատ-
կապակաւոր օծմանը՝ քրքր օրհնէք-ին: Քահանան օ-
ծում էր փեսայի՝ հարսին ուղարկած պսակաղղես-
տրն ու յորա հետ մեկտեղ, նսււ աներոջ՝ փեսային
մատուցած նվերը՝ զոտի կամ փեսացուի զոեստի
որևէ մաս, որոնք դարսվում էին սինու մեջ: Հնում
հարսը վտարդուլրի եսււը՝ պուճախ-ում էր մնում,
սակայն վերջին ժամանակներս նրան սկսել են
դուրս բերել ու կանգնեցնել փեսայի կողքին: Նը-
րանցից ամեն մեկին մեկ վառվող մոմ էին տալիս:
(Եթե նշանագրության ժամանակ հարսին մատանի
չէին տվել, ապա աալիս էին հիմա): Այնուհետև
հարսը նորից վարագուլրի ետևն էր անցնում, ուր
նրան հաղցնում էին օծված պսակաղղեսաը և դու-
խը կապում էին՝ կրլօլը կապել, այսինքն՝ հասա-
րակ աղջկական դիխաշորը հանում և ամուսնացած
կնոջ դիխաշոր էին կապում: Նրա դոտին քավորն
էր կապում և մեջքին խփելով բտրեմաղթում էր,
որ աստված նրան քաջ որդի պարգեի:

Այնուհետև հարսն ու փեսան ուղևորվում էին
եկեղեցի: Թափորն տաշնորդում էին զոււնաշի-
ներն ու անիշի-ները, հետո բարձր ծածանելով
զրոշակը (երկար ճիպտի ծայրին կապված դուլ-

նըղդուն թաշկինակ), գալիս էր թուրաշի (թամա-
դա), Թագավորն ու թագունին կողք-կողքի էին
քալում, առաջինը՝ ձախից, երկրորդը՝ աջից: Քա-
վորը փեսայի կողքով էր քալում, իսկ հաաւափի-
րը՝ հարսի: Նրանք շրջապատված էին լինում մա-
կարների օղակով, որոնցից ոմանք վառվող մոմե-
րով ծառեր էին տանում: Հյուրերն այդ օղակին էին
հետեւում: Շուրջը բացականչություններ էին, աղ-
մուկ, կրակոցներ: Եկեղեցու մոտ մակարների պա-
հակախումբ էր կանգնեցվում, որպեսզի ոչ-ոք չը-
համարձակվեր կտուրը քար նետել և դրանով հար-
սին անպառաղ դարձնել: Եկեղեցում, նույն նկա-
աառումով, հարսին կիպ շրջապատում էին ընկե-
րունիները, շիներ թե կանանցից որևէ մեկը թել
կարեր նրա ղոեստին: Թուրաշին քահանային էր
հանձնում զյուղի տանուաիրոջ տերողորմյան, վը-
կայությունն այն բանի, որ նա էլ է համաձայն
պսակաղղությանը: Եթե դյուղում մի քանի հարսա-
նիք միաժամանակ էր կատարվում, ապա դուլդե-
րից ամեն մեկն աշխատում էր առաջինը հասնել
եկեղեցի: Եթե երկու թափոր ճանապարհին հան-
դիպում էին, ձգտում էին դնու կողք-կողքի և միա-
սին մանել եկեղեցի, այլապես առաջինը մտնող
զյուղը կյանքում «գժրախտ» կլիներ: Խուսափում
էին պսակաղղության արարողությունը եկեղեցում
անելուց, եթե այնտեղ ննջեցյալ կար: Նման դեպ-
քերում, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ դյուղում
եկեղեցի չկար, պսակաղղությունը տանը՝ թուէնդի-
րի (թօնդիւր, թուրն, թուրն) մոտ էր կատար-
վում: Թուրունի եզրերին ամրացնում էին վառվող
մոմեր: Քահանան պսակաղղվողներին մի քանի ան-
գամ թուրունի շուրջը պտանցնելով, ծես էր կատա-
րում, որի ժամանակ նարոտ կամ ինչպես տեղում
են ասում՝ կընընչ-կընընչ էր կապում փեսայի
վզին և հարսի աջ ձեռքի դաստակից քիչ վեր, քու-
ղի ծայրերը միտցնելով մոմով և խաշով դրոջմե-
լով: Թուղը քահանան հանում էր միայն հաջորդ
օրը երեկոյան, սահմանված աղոթքը կարդալիս,
որից հետո միայն նորապսակներին թուլաարվում
էր ամուսնական մահիճ մտնել: Լեւնային Ղարա-
րաղի հյուսիսային շրջանում՝ Զրաբերդում (Վա-
ղուհաս, Մարտակերտ դյուղեր) հարսի և փեսայի
դիխաներին պսակներ ցած իջնող մետաքսե ծոպե-
րով, ծայրից արծաթե դինդեր կախված, նեղ, ոս-
կեկար մետաքսե ակնախուլրեր էին դնում: Հարա-
վում՝ Դիզակում նման թաղով պսակում էին միայն
հարսին, դրանով ցանկանալով նրան տարբերել
մյուս կանանցից, իսկ փեսային բոլորը ճանաչում
էին կուրծքը խաշած դոտեվորող դուլնըղուն կը-

⁵ Հյուսված կանաչ և կարմիր թելեր՝ կընընչ-կընընչ, նաև ծիածան է կոչվում: Արտասանությունն ըստ շրջանների տարբեր է:

տորով՝ նախաժողով: Վարանգայում (Ճարտար գ.) պսակներ չկային, այստեղ նարոտն էր կամ կընճը-կընճը-ը: Եկեղեցական ծիսակատարությունից հետո, եկեղեցուց ելնելիս քաղորդ գոան վերեր, դրսի կողմից բռնած պահում էր մերկացրած թուրը: Երիտասարդներին անցկացնում էին թրի տակով, որպեսզի ոչ մի չար ուժ չհամարձակվեր մոտենալ նրանց: Այսպես էր վարանգայում, իսկ այլ շրջաններում նույնն անում էր մակարներից մեկը, եկեղեցուց հարսի հոր տուն վերագառնալիս մերկացրած թրով դարագամի մուտքի մոտ կանգնելով:

Եկեղեցուց ամբողջ թափոն ուղղություն եր վերցնում դեպի սուրբ օջախ-ները, ուր երիտասարդները ծնկի գալով, մոմ էին վառում, խունկ ծխում կամ սրբությունները համրում, որից հետո զանգաղ վերագառնում էին հարսի ծնողներին տուն: Ծանապարհին թրփվեի, թրփում ու քավորի բարեկամները ընգառաջ էին գնում քաղցրեղեններով, չոր մրգերով, թխվածքաբլիթներով, տարբեր ուտեստներով (փլավ, ձվածեղ, տապակած հավ) լի սկուտեղներով և հյուրասիրում նորապսակներին, իսկ մակարներին ու հյուրերին՝ օղիով ու գինիով: Երգ ու պարով և ամեն տեսակի կատակներով ուղեկցվող կարճատև խնջույք էր ըսկըսվում, հենց տեղում էլ հարսին լաշակ (գլխաշոր) կամ շառափ (գլխի շալ) էին նվիրում, իսկ փեսային՝ թաշկինակ կամ ուսագոտի (կրնընդ-կարմուրին հագցված ծակ արծաթագրամ): Ուշտնում էին, նայած հյուրասիրության առատությանը և տանաերերի սիրալիությունը, որոնք երբեմն բոլորին հրավիրում էին տուն, որանդ սեղաններ էին դրված լինում, և այդ գեպքում արդեն հնարավոր չէր շուտ գուրս գալ...

Վերջապես, ամբողջ խումբը հարսի տուն էր հասնում: Ծնողները, որոնք ներկա չէին լինում եկեղեցական պսակագրությանը, նրանց տըխտաճաշ կամ թըխտաճաշ էին հյուրասիրում (բառացի՝ թախտի ճաշ կամ գահաճաշ):

Թախտից նորից վաթագույրի ետեն էր անցնում, թրփվելը կանգնում էր վաթագույրի գիմաց, իսկ քիչ հեռու կանգնում էին քավորն ու փեսայի խաշնդբայրը:

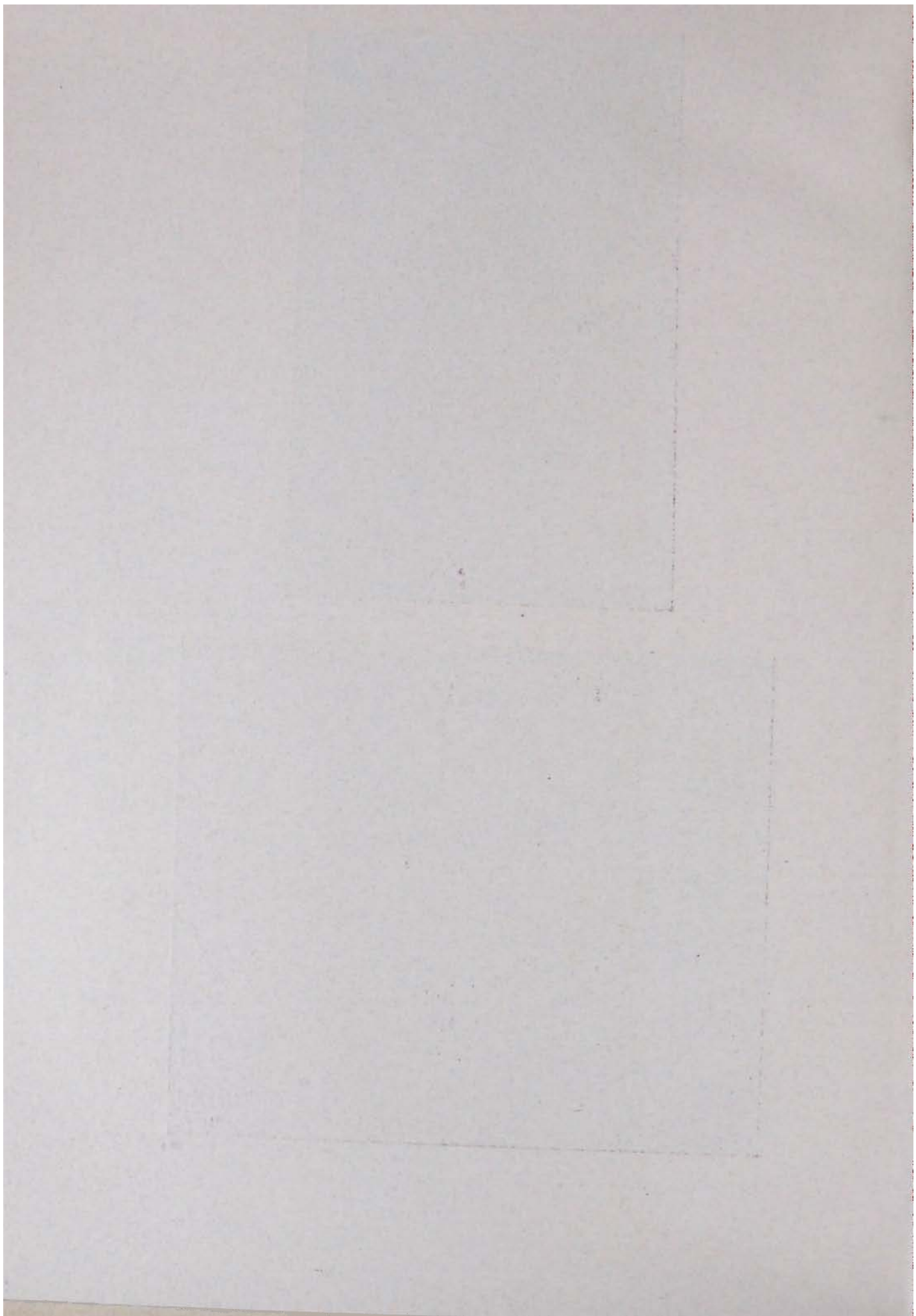
Փեսան՝ թրփվելը սեղան չէր նստում և ոչինչ չէր ուտում, մինչև հարսի աշգականները նրան շրնծային գզակ և մի քանի գույզ գուլպա՝ Նախ՝ տղամարդիկ էին ճաշում, ապա՝ կանայք: Հեռավոր բարեկամները երեկոյան ցրվում էին: Մինչև հարսին փեսայի տուն աանելը, հայրը կամ ասան ավագներից որեէ մեկը բերում էր օժիան ու ցույց տալիս ամեն իր առանձին-առանձին, որի ժամանակ տըմըլաշին, գլխից վեր բարձրացնելով ամեն մի իր, համընգհանուր ուշագրությունը հրավիրում

էր գրա վրա: «Խնամըէ այսինչը իր աղջկան տվել է այսինչ իրը (երկու փոխնորդ սպիտակեղեն), որն արժե ամենաքիչը ոտուրի»: Մակարներն ու ողջ ժողովուրդը գոռում էին. «Շեն կենա, շեն», որից հետո բոլոր նվերները ձիուն էին բարձում. վրան մի տղա (սովորաբար հարսի եղբորը) նրստեցնում և ուղարկում փեսային: Այստեղ տղան չէր իջնում ձիուց. մինչև նրան նվեր կամ գրամ չբաային: Մինչև հայրական տունն ընգմիշտ թողնելը հարսն ու փեսան ծնկի էին պալիս և համրում հայրենի օջախն այնպես, որ երկուսի քթերն էլ մրրոավին (Մտրտակերտ գ.): Իսկ վարանգայի գյուղերում փեսան մի պտղունց մոխիր էր վերցնում իրեն: Հարսը փեսայի տուն էր գնում նույն կարգով, ինչպես եկեղեցուց գալիս՝ քայլում էր ոչ թե փեսայի կողքով, այլ նրանից քիչ հտ, բոնելով նրա գոտուն կապված թաշկինակի ծայրից: Վաթագույրը՝ գւաղալ-ը հապճեպորեն ուղարկվում էր փեսայի աուն, ուր նորից պուճախ էր առանձնացվում հարսի համար: Հնում մինչև նորապսակների բակ մտնելը աքլոր կամ ոչխար էին մորթում հարսը ոտքերի մոտ (Մամձորում և Վաղուհասում՝ հավ), նորսպսակներին պարելով գիմավորում էին փեսայի ծնողները, գլխավորապես մայրը (հարսի ծնողներն աղջկան չէին ուղեկցում), Այնուհետև սկեսուրը, գլխից վեր բոնելով մի քանի հացի վրտ ծիսացող խնկով կլոր պղնձե սկուտեղը՝ մեմմալի-ն, երեք անգամ պար գալով, աշից ձախ շրջանցում էր նորապսակներին ու քավորին՝ և համրում հարսի ճակաար: Սկուտեղի հացը տեղնուտեղը բաժանվում էր երեխաներին և աղքատներին: Այդ նույն ժամանակ, հաճախ մինչև սկուտեղով արարողությունը, բարեկամներից որեէ մեկը կսուրից բնկույզի, շապանակի, խնձորի և մանր արծաթագրամների անձրե էր անդում նորապսակների, առանձնապես՝ հարսի վրա: Երեխաներն ու մակարներն աղմկելով նետվում էին հավաքելու այդ ամենր: Տնից գուրս էին բերում օջախ-ը՝ կովի կսրագով լի կճուճը, ու աալիս հարսին, որը կարագի մեջ մի քանի մեաաղագրամ էր գցում և աուա կարագ քսում մուտքի դոան կշտանոցի վերեն ու սկեսորոջ մաղերին և անցնում ջեմից ներս: Ընդ որում, շեմին, ոաքով ափսե էր կոարում, որից հետո փեսան նրան աանում էր օջախի մոա: Հարսը խունկ էր գցում կրակը և ասան ավագն օրհնում էր երիտասարդ ղույզին: Հարսն անմիջապես մեկուսանում էր վաթագույրի եանը, պգուշտնալով, որ հանկարծ պորգի տակ թաքցրած էշի թամբին շնտի և շմաու-

⁸ Ըստ ճարտարցիների բացատրության, ասես իրենց ղոհարերում էին որդուն, ինչպես դա արվում է եկեղեցու մոտ ոչխար ղոհարերելիս, որին նախօրոք երեք անգամ պտեցնում էին սորավայրի շուրջը:

Ղարաբաղի գորգերի նմուշներ

նի իր հիմարությունը (սույնը կիրառվում էր ոչ ընդերք գյուղերում)։ Եվ սկեսուրը, շտապ վերցնելով որեէ փոքրիկ տղայի, հարսի գիրկն էր ապիս, սսեւով. «Դու էլ, ի երջանկություն մեղ, տղա ծնես»։ Խնջույքը ջարդունտկվում էր մինչև ուշ դիշերը։ Հիմա արգեն փեսայի բարեկամներն էին յուս ե ծառեւ բերում (ոչ ընդերք գյուղերում, օրինակ՝ Մամաձորում այդպիսի սովորույթ չկար)։ Երբ հյուրերը ցրվում էին, հարսի հետ դիշերելու էր մնում կրտսեր եղբայրը կամ մանկահասակ բարեկամներից որեէ մեկը, որպեսզի փեսան հանկարծ դադարադողի շնորհաբան նրան։ Գիշերը փեսայի հետ մնում էր մականներից որեէ մեկը կամ էլ ինքը՝ քավորը։

Հաջորդ օրը տեղի էր ունենում մեծարման հանդեսը՝ մեծարաբ (մեծարանք)։ Փեսայի ասանը հավաքված բարեկամներին ու դուղական համայնքի պատվավոր անդամներին, նախ տղամարդկանց, աչնուհետև նաև կանանց, ճտջ էին պատվում, ե երր օղու ու դինու առաա հեղումը առանձնապես խանդավառում էր ընդերքի, սկսվում էր կանչը։ Դհոլին տանուտիւրոջ առջև էր դնում տեփը՝ սեղանակերպ թմրուկը (մինչև վերջերս Հայաստանում, Լեռնային Ղարաբաղում ճտջում էին դորդերին նստած, իսկ սեղանները համեմատաբար նորերս են աարածում դտել), այն ծածկում էր մետաքսե կարմիր շալով և թըքավէրի օգտին ընդերքի ներկաներից զրամի հանդանակություն էր տեղի ունենում։ Ամեն մի մուծում ուղեկցվում էր տըմբլաճու հայտարարությամբ. «Այսինչը թըքավէրի սիրուն այսքան դրամ է բերել, աստված ներան ավելին տա»։ Ներկաները կրկնում էին. «Աստված նրան ավելին տա»։ Ընդ որում, հետևում էին, որ ընծաներն ավելի պակաս չլինեն, քան թըքավէրի ծնողներն են տվել հրավիրյալների որդիների հարսանիքներին։ Հիշյալ ձեռքը երբեմն ավելի մեծ դումար էր հավաքվում, քան հարսանեկան ծախսերն էին։ Մամաձորից հետո, երր ընդերք ցրվում էին, տերտերը քավորի ներկայությամբ փեսայի ու հարսի վրայից հանում էր կընընչ-կաճաճը։ Երբեմն այդ աբարողությունը մածարքից կամ հաջորդ օրը տեղի ունեցող մականների խնջույքից՝ մըկըրկօչեֆից հետո էր կաարվում, որի ժամանակ ուտվում և խմվում էր տյն տմենը, ինչ մականները հավաքել էին հարսանիքի օրերին, մնացածը բաժանվում էր նրանց միջև։ Եթե մականների այդ խնջույքը տեղի էր ունենում ցերեկը, ապա ավարավում էր նրանով, որ թըքավէրն իր ծնողների

ու մականների հետ դնում էր դերեղմանոց, հարադատների դերեղմաններն օրհնելու։

Ամուսնական մահիճը փեսայի աղգականուհիներն են պաարաստում։ Տնեցիներից ոչ ոք այդ դիշեր չպետք է տանը մնար։ Գիշերում էին բարեկամների ու հարեանների մոտ։ Մահճի մոտ, պղնձե սկուտեղի վրա դինի, մեղը և տարերը քաղցրավենիներ էին դրված լինում։ Վաղ առավոտյան, աբընրի կանչելուն պես, երիասարդ ամուսինը մերձավորներից որեէ մեկի տուն էր աճապարում, իսկ մինչ այդ ոչ ոք իրավունք չունեւր տուն մտնելու։ Ամուսնու ընաանիքի կանայք ե քավորը ստուգում էին հարսի անարաաությունը։ Ապացույցը՝ ամուսնական սավանը, շնորհավորանքներով ուղարկվում էր հարսի ծնողներին։ Բոլորը շնորհավորում էին հարսին և արծաթադրամներ ընծայում։ Երեկոյան բարեկամները դուռնայի նվազով երիտասարդ ամուսնուն ուղեկցում էին տուն։

Մեկ շաբաթ անց հարսի մայրը, մենակ կամ մոտ բարեկամների հետ, դալիս էր դստերը լողացնելու՝ կըլխըվա (դլխալվա), հետը բերելով օճառ, սանը, թելեր, հեղուններ, փոխնորդ սպիտակեղեն և այլն։

Քառասունեֆ։ Քառասուն օր՝ քառասունեֆ, թե ամուսինը, թե կինը տնմաքուր էին համարվում։ Կինն արևի երես չէր տեսնում ու ջրի էր դնում դիշերը, այնպես որ ճանապարհին ոչ մեկի չհանդիպեր։ Իսկ ամուսինն այդ ժամանակաընթացքում իրավունք չունեւր հարսանիք դնալու, ծննդկանի տուն մտնելու և նույնիսկ՝ կտուրով անցնելու՝ չլինի թե հանկարծ դժբախտություն բերեր, չար ոգին «վրտ աար»։ Չէր կարող դոմ՝ անասունների մոտ դնալ։ Եթե բակում կամ փողոցում անասունի հանդիպեր, պետք է ինքը դնար դեմ-հտնդիման, եթե անասունը նրա դեմ դնար կըկօխվեւ՝ չար ոգին նրան ոտնաաակ կաար։ Քրոասունքի ընթացքում հարսը թաքնվում էր ընդերքի ե ճաշում էր պուճախում, որտեղից դուրս էր դալիս միայն հատուկ հրավերով, ե այն էլ մետաղադրամ ընծա ստանալուց հետո միայն։ Երիտասարդ ամուսինն ամենուր տարեց մարդու հանդիպելիս, պետք է մոտենար և հպվեր նրա ձեռքին։ Մինչև մի տարի տնցնելը կամ առաջին երեխայի ծնվելը հարսը պետք է ման դար ոչ այլ կերպ, քտն երեսը ծածկած։

ԵՆՈՒՆԻՆ ՈՒ ԿՆՈՒՆԲԸ

Անպաուղ մնալը Ղարաբաղի հայուհու ամենամեծ դժբախտությունն էր ե այդ էր պատճառը, որ դրա վերաբրյալ կասկածներ առաջանալուն պես հարսը հեքիմներին, կախարդներին, վհուկներին և աղոթքներին ու հեոու և մոտ տեղերում դտնվող ուխտավայրերին էր ապավինում։

⁷ Պետք է հասկանալ որպես թըքավերի մեծարում, այլ ոչ թե «մեծերի» պատվին կատարվող արարողություն (տե՛ս «Վարանդա», էջ 141), Ոչ միայն աղամարդիկ էին հրավերվում, այլև կանայք (տե՛ս *И. Давушбеков, Гадруа, СМОМПК*, պր. VI, էջ 187)։

Ծնունդ: Հենց որ սկսվում էր ծնունդը, ընդ որ աղամարդկանց անից դուրս էին հանում: Տաամոր հետ մնում էին պառավներն ու մերձավոր աղագականուհիները: Ենթադրվում էր, որ ծննդի ժամանակ տանն ու աան շուրջը, ծննդկանի մոտ շար ողիններ՝ Բաշկ-եր են ընակվում, և տարբեր ծեսերով ձգտում էին վնասադերծել դրանց: Եթե ծնունդը ձգձգվում էր, ապա աղագականուհիներից որևէ մեկը բարձրանում էր կաուր, հավի նման նստում երգիկին ու կանչում. «Ժնում ես, ծնիր, թե չէ ես եմ ծնում (ածում)» ու երգիկից ցած էր դցում իրեն թե իր տածածուն, Իսկ երբ ծննդկանը կորցնում էր դիտակցությունը, ի նշան տյն բտնի, որ շար ուղին է տիրել նրան, կանայք սենյակից դուրս թափվելով, աղամուկ-աղաղակ էին բարձրացնում Բաշկ-երին վախեցնելու համար և ծննդկանի պիտին քավորի դրդակն էին դնում, որպեսզի շար ողինները նրան աղամարդու տեղ դնեն: Վերջ ի վերջո, հենց իրեն՝ քավորին էին կանչում, որը սատանաներին ծննդկանից դուրս վանելու համար հարհարում էր նրան: Նրա բարձի աակ սուսեր, դաշույն, իլիկ կամ որևէ այլ սուր պողպատե իր, ինչպես նաև հմայագիր կամ ավեաարան, իսկ շեմքին ծտներ երկաթե շղթա էին դնում:

Եթե աղա էր ծնվում, աատմերը աշքալուսանքով (մըշալըլը) հոր մոտ էր դնում ու կաաակով դղակը նրա դիտից իլելով, պետնով էր աալիս և նվեր (դրամ, թաշկինակ, թեկ և այլն) պահանջում: Իսկ եթե աղջիկ էր ծնվում՝ տանը լուսթյուն էր տիրում:

Որոշ դուղերում (Թաղլար, Մարաակերա) տատմերը ծննդից անմիջապես հետո երեխային լողացնում էր ու վրան աղ ցանում, ապա աանում կաուրն ու, երեսը արեելք դարձնելով, ասում. «Ասաօձ, էս ըրէիւան հօրը-մօրը բախշի»:

Վաղուհասում (Ջրարերդի ջրջան), հոր առաջին անգամ տուն մտնելուն պես, տատմերը երեխային անից դուրս էր բերում և հոր ևտեից տուն մանելով, աալիս հոր ձեռքը, հայրը երեխային վերցնելով, դրտնով իրեն ծնող էր ճանաչում: Այլ վայրերում (Գյունե-Ճարաար դ.) աատմերն այդ արարողությունը կատարում էր հորից նվեր սաանալու համար միայն: Ընաանիքի նոր անգամի ծնվելու մասին անմիջապես տեղեկացնում էին բարեկամներին ու մերձավորներին, ամենից առաջ՝ քավորին, որոնք իրենց ուրախությունն արաահայաում էին ձվածեղ, փլավ և այլ ուտեստներ ուղարկելով, իսկ կանայք անձնական շնորհավորանքներով էին ներկայտնում. «Աչկըտ լոնս»: Շաա չանցած նաև տերտեր էին հրավիրում՝ անից ու ամբողջ ամանեղենից շարքերի հեքերը մաքրելու, ընդամին, ծննդկանն առաջիմ համարվում էր շարքերով

համակված և մինչև կնունքը հատուկ ամանով էր կերակրվում: Նա իրավունք չունեիր կար ու ձև անելու և ընդհանրապես որևէ բանի, նույնիսկ իր երեխային կպչելու, որին այդ ընթացքում տատմերը կամ, նրա բացակայության դեպքում՝ աան պառավներից որևէ մեկն էր լողացնում: Հիշյալ ժամանակահատվածում ծննդկանին պղպեղով համեմված հաաուկ ուաեստներով ու քաղցրեղեններով էին կերակրում ե ջրի փոխարեն հին դինի էին խմեցնում:

Կնունք: Կնունքը սովորաբար եկեղեցում, հաղվադյուա դեպքերում տանը՝ թոնրի շուրջն էր կատարվում, ծննդից մեկ շաբաթ անց: Տաամերը, մինչև երեխային մորը կաար, շտապում էր ծննդկանի ձեռքերը լվանալու համար կնքավաղանից օծված ջուր բերելու, որպեսզի նա կարողանար սմաքուր ձեռքերով ընդունել երեխային: Մայրը, նախ, քավորի ձեռքն էր համրուրում, որի կինը նրան շաքարով ու մեղրով ձվածեղ էր աալիս: Տերաերը երեխային անուն էր աալիս, որն ընտրվում էր կամ ծնողների ցանկությամբ, կամ էլ ըստ օրացույցով այդ օրը ծնված սրրի անվամբ: Կննդանի պապի կամ տատի օրոք նրանց անունները երեխաներին չէին տրվում, իսկ եթե տրվում էին էլ, ապա չէին հորջորջվում, այլ փոխարինվում էին քնքացնող, աղճաաված, պայմանական ձևերով: Ընդունված էր որևէ հերոսի կամ անվտնի դործչի անուն, այն հավատով, որ երեխան նրա անվան հետ նաև հատկությունները կյուրացնի:

Փառասունք: Նույնիսկ անկողնից ելնելուց հետո էլ (սովորաբար 10-րդ օրը), ծննդկանն անմաքուր էր համարվում: Նա չէր կարող կերակուր եփել ու խմոր հունցել, ալլապես կհրորմըցներ, չպեաք է բորիկ ոտքերով (վըննըպէպեզ) պղծեր հողը, եղունգները՝ չնչնը կարեր, վաքվեր ու լողանար, թե չէ մարմնից թափվող մասնիկներով կպղծեր շրջապաաը: Իրավունք չունեիր հայանվելու բակում արեաածադից հետո և արեամուաից առաջ, արեամուաից հետո իրավունք չունեիր որևէ մեկին, նույնիսկ իր երեխային լողացնելու: Իսկ եթե այդ խիստ անհրաժեշտ էր, ապա նա պետք է ջրի մեջ դցեր պողպատե առարկա: Մայրամուտից հետո ծննդկանը չպետք է տաք ջուրը թափեր դետին, կարող էր միայն մեկ այլ ամանի մեջ լցնել: Հիշյալ արդեւքների մի մասը, անաարակույս, հիդիենիկ նշանակություն ուներ և կնոջը աղատում էր բաղմաթիվ ծանր աշխատանքներից, որոնցով նա դրաղված էր լինում բնդհուպ մինչև ծննդարերելը:

Քառասունքի ընթացքում երեխան ավելի էր ևնթակա շար բժժանքների: Եթե տուն էր մտնում հայրը կամ նույնիսկ օաար աղամարդ (որի տանը քառասունքը չանցած ծննդկան կար) կամ եթե միս

էին բերում տուն, ապա, նախ, անհրաժեշտ էր երեխային շնամբից դուրս բերել, ներս թողնել հորը (կամ տղամարդու) կամ միսը բերողին և ապա նոր ներս բերել երեխային, եթե ոչ, շարքը «կը կոխեն» նրան: Համանման պատճառով քառասունքի մեջ գտնվող նորապսակներին արգելվում էր ծննդկանին այցելել: Եթե հանգուցյալ էին տանում, պետք է երեխային գրկեին:

Եթե երեխան սկսում էր տկարանալ ու հիվանդանալ, նշանակում է շարքը «կոխել» էր նրան, նման գեպքում այն մարդուն էին հրավիրում, որը գրա պաաճառն էր եղել, ու երեխային նրա ոտքերի վրա լողացնում էին: Իսկ եթե դա երեխայի հայրն էր, ապա դրտնից րացի, երեխային դուրս էին բերում կառուր, մինչև որ հայրը տնից դուրս դար: Իսկ եթե պատճառը հնարավոր չէր լինում պարզել, ապա երեխային շան լակոսի վրա էին լողացնում (որն, ըսա վաղուհասի ասացողների հավաստիացումների, սատկում էր) կամ էլ լողացնում էին դաջաում դաշնված սատկած շան կամ մարդու դանգի վրա: Երբեմն երեխայի ոտքերն սպանված մարդու գերեզմանի վրա լվանալուց ու դիտի շուրջը նույն դերեղմանից վերցրած քարերով շրջափակելուց հետո, նույն գերեզմանի մոտ ձու և մեխ էին թաղում, վստահ լինելով, որ դրտնով «թաղեցին» հիվանդությունը կամ կախարդանքը:

Ընդհանրապես նաե հնաազայում, քառասուն օրն անցնելուց հետո, երեխան ենթակա էր նման արհավիրքների և նրան աչքով աալուց պաշապանելու համար սե գնդիկներ կամ սպիտակաշ խորանարդիկներ և աչքահուլունք (ըջկըհուլունք) էին օրորոցից կախում կամ շորին կարում: Որպեսզի ապահովագրված լինեին աչքով տալուց, երեխաները մինչև պատանի դառնալը փոքրիկ պողպատ հրահանից նշանաքուղ կամ նման ալլ րտն էին կրում:

Քառասունքն անց ծննդկանին լողացնում էին ծղոտի վրա և ծղոտն տրում: Այնուհետև օրորոցը, երեխային և վերջապես մորը տրեին էին դուրս բերում: Երեկոյան հավաքվում էին րարեկամուհիները, որպեսզի մորն ու մանկանն ուղեկցեին եկեղեցի, ուր տերտերն աղոթքով կաաարում էր վերջնական սրարդործումը:

ԲԱՂՈՒՄԸ ՈՒ ՀՈԳԵԼՍՑԸ

Վաա նշան էր համարվում, եթե որեէ մեկը երաղում տեսնում էր հանգուցյալ րարեկամին, ասել է, թե նրա մահը մոտ է: Մահամերձի դառանցանքը ղրույց էր հանգուցյալ րարեկամների հոգիների հետ: Հոգին մարմնից հեռանալիս ճիշ է

արձակում, որը կարող են տեսնել միայն րարեպաշտները:

Մահվանից անմիջապես հետո լողոր րարեկամներն ու աղոականները շտապում էին միմիաբելու հարաղատներին ու հանգուցյալին ցանկալու անգըշիրիմյան լուսավոր կյանք: Տերտեր էր հրավիրվում օրհնելու պատանն ու այն շուրը, որով պետք է լողացնեին հանգուցյալին: Ընդ որում, լողացնում էին նույն սեռին պատկանող րարեկամները կամ հարեանները՝ աղամարդուն՝ աղամարդիկ, կնոջը՝ կանայք: Գերեզմանը նույնպես րարեկամները կամ մոտ հարեաններն էին փորում: Մինչև թաղումը հանգուցյալի րարեկամները լվացք չէին անում, երբեմն նաե դաշտում, այդում կամ կալում կտտարվող աշխաաանքներն էին դադարեցվում, քանի որ «հրեշտակը» դեռ գլուղում էր: Ընդ որում, միայն սրրակյաց հոգիների եանից էր հրեշտակը դալիս, որոնք վարդի (դուլի) նման էին վախճանվում, իսկ մեղավորների ետից դալիս էին շար ոգիները, որոնց հոգին դժվարությամ էր հեռանում՝ ալլտկերպ դաղանի աեսքով (Մամձոր գ., Դիղակի շրջան):

Հանգուցյալին լողացնելուց հետո նրան պաաանում էին, փաթաթում կարպետի մեջ և ապա գնում հյուսած պատգարակի՝ նաժի վրա, որը եկեղեցում էր պահվում (գազաղները, որոնց մեջ հանգուցյալին դնում էին պատանում փաթաթած, միայն համեմատարար վերջերս են աարածում գաել): Ձեռքերը կրծքին էին խալում: Մանուկների ու վաղամեռիկների ձեռքը մոմ էին դնում, որ երր նրանց ծնողները մեռնեն, ընգառաջ գան և լուսավորեն վերջիններիս ճանտպտհը:

Հնում լողացնելուն պես հանգուցյալին եկեղեցի էին տեղափոխում, իսկ այժմ հաճախ նույնիսկ մի քանի օր (նտյած եղանակին) տտնն են թողնում:

Հուղարկավորությունից առաջ րարեկամուհիները, հարեանուհիներն ու հատուկ հրավիրված եղերամայրերը նստում էին դիտելի շուրջըլողոր և սկսում ողոր: Մտյրը կամ ավադ քուլրը կամ թե պառավներից որեէ մեկը՝ ամենաշնորհքովը, որն իր րտոերին որոջակի ոիթմ էր կարողտնում աալ, սղերդում, թվարկում էր հանգուցյալի լողոր արժանիքները, մանավանդ դեպքեր ու խոսքեր հիշում նրա կյանքից, նշում նրա վերարերմունքը ընտանիքի անդամների ու հտրետնների նկատմամբ, դովտրանական ամեն նախագասություն ավարտելով րարձրաճայն ողորով, որը երկարաձիղ խմբերդով շարունակում էին մյուս կանայք:

Դադաղր տնից հանելիս Դիղակում և Ջրարերդում սենյակի դուռը փակում էին, պատգարակով կամ դտդաղի ծայրով դոանը խփում երեք անգամ,

ասես ցանկանալով այն ջարդել⁸։ Վարանգայում այս սովորույթը չկար։

Եկեղեցական արարողությունից հետո կանայք սլետք է տուն վերադառնային. ննջեցյալին գերեզմանոց էին ուղեկցում միայն աղամարգիկ։ Նախքան հրտեհքար, եկեղեցում ուր էր սկսվում, կանայք ինքնամոռացության մեջ երբեմն գեն էին դրում ղլխների հարդարանքը, ծեծում ղլուխներն ու ճանկաւտում երեսները, մաղերը փեւում և նույնիսկ ուշադնաց լինում։ Նույն լացն ու վայնաւունը այնուհետև ջարտնակվում էր տանը՝ հանգուցյալի հողուտտի վրա, ինչպես եկեղեցուց գալուց հետո, այնպես էլ, մեկ շարաթ շարունակ, ամեն անգամ, երբ րարեկամներն ու հարեանները հավաքվում էին մխիթարելու հանգուցյալի ընաանիքին։

Տերտերը փողոցում ննջեցյալի առջևից գնալիս պետք է այս ու այն կողմ նայեր, այլապես նույն ընտանիքից անպայման որեւէ մեկը կմահանար։

Թաղման սրարողությունը կատարվում էր համտձայն եկեղեցական ավանդույթի։ Ննջեցյալը գերեզման էր իջեցվում պաասնած կամ գաղաղի մեջ գրված։ Մերձավոր րարեկամներից որեւէ մեկն առաջին էր նախօրոք անրտերին խաշով օրհնել աւլով, մի բուռ հող նետում փոսը, որից հետո մնացյալները նույնն էին անում։ Քրարի ճանապարհ, բարեիր մեր ննջեցյալներին»։ Տան ավագը թաղման բոլոր մասնակիցներին ժրմաճաց-ի (եկեղեցական ճաշ) էր հրավիրում, ուր բոլորին ոշխարի կամ տավարի մսի հետ եփած կոլկոլոմ⁹ ցորենի ձավար և առաաորեն գինի ու օղի էին աւլիս։ Ճաշկերույթին հանգուցյալի մասին հիշողություններ էին պատմում։ Հաջորդ օրը կանայք էին գերեզմանին այցելում, հետները տանելով թիվածքեղեն, գինի և օղի։ Հավաքվում էին նաև ամենամոա աղամարգիկ։ Տերտերն օրհնում էր գերեզմանը, իսկ կանայք կրկնում էին ողբը, գրկելով ու համրուրելով գերեզմանաթումբը, գեթ փոքր-ինչ մխիթարվելու համար կրծքներին («սրահին») քսելով գերեզմանի հո-

ղը, երբեմն այն ծոծրակից շապկի աւակ լցնելով, որպեսդի դերծ մնան ամեն անսակի վախից։ Այնուհեաև ուաում և խմում էին այն բոլորը, ինչ բերել էին, մի մասը գերեզմանի վրա թողնելով կամ բաժանելով աղքատներին։ Տուն վերադառնալով հողահացի էին նստում։

Յոթի (օլունը) նախօրեին րարեկամուհիներն ու հարեանուհիները ննջեցյալի աուն էին հավաքվում՝ կանանց օղից հանելու։ Վլանում էին ղլուխները, ընծա էին րերում ըլիթներ, եփած հավ, գինի, օղի և այլն։ Յոթին գերեզմանի վրա հոգհանգիսա էր կաատրվում, որի ժամանակ կրկնվում էր սուգ ու շիվանն ու նորից արվում հիշատակման ծեսը։

Տաւին նշելիս հողհհանգստից հետո գյուղի ամրողջ բնակչությունը հրավիրվում էր գերեզմանոց՝ հիշաաակման ծեսի։ Ուաում և խմում էին հանգուցյալի և նրա բոլոր մեոած րարեկամների հոգու հանգսաության կենացը։ Ոմանք սուգ պահում էին նաև «հանելուց» հետո ու մի ամբողջ աարի անից գուրս չէին գալիս, հյուր չէին գնում և հաճախ այցելում էին գերեզմանոց։ Միայն վերջերս է սև հագնելն ընգունվել որպես սգի նշան։

Եթե որեւէ մեկի մահվանից հետո անեցիներից մեկը հիվանդանում էր, հավաաում էին, որ հանգուցյալը գեո ողջ է և կարոաում է ողջերին։ Նման գեպքերում գարի էին լցնում գերեզմանին ու ձի մոաեցնում։ Եթե ձին սկսում էր հանգիստ ուակ, նշանակում է հանգուցյալն իսկապես մեոած էր, իսկ եթե չէր ուաում՝ կնշանակեր, թե հանգուցյալը ողջ է։ Այգ գեպքում փորում էին դերեզմանը և երկար մեխ կամ թուր իւրում հանգուցյալի սիւրար կամ էլ պաաոում կուրծքը, հանում սիրտն ու երկու կես անելով, լվանում և նորից անղը գնում։ Երբեմն (Վարանգայում) սրաի մի կաոր էին րերում, լվանում ջրով և այգ ջուրը խմեցնում հիվանգին (Գյունե-Ճարտար, Վաղուհաս, Մամձոր գյուղեր)։ Պարսկական աիրապետության օրոք թաղման գիշերը գերեզմանի մոա պահակ էին կանգնեցնում՝ շիինի թե մեկը (մահմեդական) գերեզմանը փորի և ննջեցյալի գլուխը կարի, որպեսդի տարգև ստանալու ալնկալիքով սպանված քրիստոնյայի գրլխի փոխարեն խանին աանի։

⁸ Զրաղաշտականների մեջ գոյություն ունեցած սովորույթի վերապրուկն է, երբ ննջեցյալին ոչ թե գոնով, այլ պատի մեջ հանած անցքով էին գուրս րերում։